

Kampen om tvangsmølleriets afskaffelse i hertugdømmet Slesvig 1836-1852

Af THOMAS CLAUSEN

Sønderjysk Månedsskrift bragte i nummer 2012:7 en artikel af Helge C. Jacobsen om mølleriet i hertugdømmet Slesvig fra middelalderen til landsdelens industrialisering.¹ Denne artikel undersøger en såvel emne- som tidsmæssigt afgrænset del af dette forskningsfelt, nemlig tvangsmølleriet i hertugdømmet Slesvig mellem 1836 og 1852. Artiklens hovedpointe er, at det slesvigske tvangsmølleri udgjorde andet og mere end en forbigående gene for de berørte indbyggere.

Mølletvangen var en institution, som bestod i hertugdømmerne fra begyndelsen af 1500-tallet frem til dens afskaffelse i midten af 1800-tallet. Bag indførelsen lå den grundopfattelse, at landsherren havde fuld rådighedsret over de naturkræfter, vind, vejr og vand, som drev mølleriet, og derfor også måtte være berettiget til at nyde den indkomstskabelse, som frembragtes ved disses virke.² Som et kongeligt *regale* kunne kongen derfor forlene sine bortforpagtede møller med tvangsrettigheder, der ved at binde et områdes indbyggere til en bestemt mølle sikrede denne et kontinuerligt og stabilt kundegrundlag. Til gengæld for dette privilegium ydede forpagteren gennemgående en højere årlig rekognition (grundbyrde) til kongemagten end mølleforpagtere uden tvangsrettigheder. Den kontrakt, som ved indgåelsen eller fornyelsen af et forpagtningsforhold blev indgået mellem mølle-ejer og mølleforpagter, indeholdt nærmere bestemmelser omkring rettigheder og pligter i forholdet mellem sidstnævnte og hans tvangsunderlagte møllegæster.³ Disse kunne, alt efter omstændighederne, være mere eller mindre individuelt tilpasset forholdene ved den pågældende mølle.⁴ Grundstenen for mølletvangen i nyere tid var forordningen af 13. februar 1782, som udlagde retningslinjerne for denes gyldighedsområder i hertugdømmet Slesvig, og fritog enkelte privilegerede befolkningsgrupper i den lavere embedsstand for tvangspligterne.⁵

Mølletvangen er bemærkelsesværdigt underbelyst i den stående forskning i Sønderjyllands historie. I den ældre *Sønderjyllands historie fremstillet for det danske folk* (1930-42), hører vi blot, at i debatten om ophævelsen af mølletvangen var bønder og godsejere uenige⁶, og i den nyeste version, *Sønderjyllands historie* (2008-2009), konstateres det alene, at mølletvangen blev afskaffet i 1853.⁷ Emnet findes behandlet spredt i tidsskrifter og monografier, men altid som led i en mere overordnet undersøgelse af mølledrift generelt. Tvangsmølleriet berøres af Hans Petersen i bogen *Geschichte der Mühlen zwischen Eider und Königsau* fra 1988. Værket beskæftiger sig overordnet og topografisk med såvel de økonomiske og politiske sider af mølleriet som de mere tekniske forhold omkring møllernes drift. På dansk berøres tvangsmølleriet i en artikel af Anders Malling om Brøns Mølle i *Sønderjyske Årbøger* fra 1961. Mølleriets lovmæssige rammebetingelser i 1850'erne efter tvangsmølleriets formelle afskaffelse behandles kort af Lise Andersen i et nyere værk om Sillerup Mølle.⁸ En egentlig undersøgelse med tvangsmølleriet som hovedtema mangler dog fortsat; nærværende artikel skal være et bidrag til at udfylde denne lakune i forskningsbilledet.

Det geografiske område, som behandles i artiklen, er det daværende hertugdømme Slesvig, dvs. området mellem Ejderen og Kongeåen undtagen de kongelige enklaver i vest.⁹ Disse sidstnævnte havde nemlig væsentlig anderledes rammevilkår for mølledriften, og tvangsmølleriet som sådan kendtes ikke.¹⁰ Endvidere skal det tydeliggøres, at de omhandlede møller er de, som kongen havde ejerskab over, og hvor driftsbestemmelserne var nedfældet i arve- eller tidsforpagtningskontrakter mellem landsherren og mølleren. Inkluderet i disse driftsbestemmelser var, som nævnt, forskrifter for tvangsrettedernes nærmere omfang. Derved ekskluderes møllerne i de adelige godsdistrikter, som hele perioden ud havde andre forhold, om end man også der kendte til mølletvang, og disse vil kun rent undtagelsesvis blive berørt.¹¹ Tvangsrettigheder hos rent private arveforpagtningsmøller forekom, men det hørte til sjældenhederne, og man kunne i samtiden under alle omstændigheder ikke redegøre for omfanget heraf.¹²

Hertugdømmet var overordnet inddelt i mølledistrikter, hvortil var knyttet tvangsmøller.¹³ Distriktsinddelingen fulgte ikke nødvendigvis grænserne for området øvrige administrative jurisdiktioner som landsbyer, herreder og amter.¹⁴ Der fandtes ifølge en opgørelse fra

Mange af møllerne i hertugdømmet Slesvig var forsynet med tvangsrettigheder, som bandt beboerne i et bestemt område til den pågældende mølle. På billedet ses Vibæk Vandmølle på Als fra 1756 med mølledam og hjælpemølle. Foto: Museum Sønderjylland.

Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 86 kongelige arveforpagtningsmøller med tvangsret i begyndelsen af 1850'erne.¹⁵ Da langt de fleste møller havde opnået deres tvangsrettigheder i 1700-tallet, er dette billede også tilnærmelsesvis dækkende for tiden omkring midten af 1830'erne. Der var dog blevet udstedt forpagtningskoncessioner med tvangsmølleret i årtierne frem mod midten af 1800-tallet. Af de 86 tvangsmøller på ministeriets liste havde således de tre opnået deres rettighed i 1830'erne, hele syv i 1840'erne og en enkelt endda så sent som i 1851. Geografisk var tvangsmøllernes spredning forholdsvis stor. Betydeligst var dog koncentrationen i Gottorp Amt, Tønder Amt samt omkring Haderslev, hvis man slår Vester og Øster Amt sammen. Taget under ét besad disse tre amter tilsammen knap halvdelen af alle hertugdømmets kongelige tvangsmøller, vel en logisk konsekvens af at samme tre hørte til blandt Slesvigs folkerigeste egne.¹⁶ Omvendt var der også betydelige områder i hertugdømmet, som havde udstrakt næringsfrihed og derfor ikke kendte til mølletvangen. Det gjaldt Ditmarsken, de nordfrisiske koge, øerne Nordstrand og Pell-

worm foruden dele af Ejdersted.¹⁷ Samlet set skønnedes det, at $\frac{3}{4}$ af hertugdømmets indbyggere, svarende til omkring 280.000 mennesker, var underlagt mølletvang.¹⁸ Alt i alt fandtes der ved 1800-tallets midte omkring 150 tvangsmøller i hertugdømmet Slesvig.¹⁹

Tidsmæssigt indledes artiklen med året 1836, hvor ønsket om en ophævelse af tvangsmølleriets for alvor begyndte at tage fart. Afhandlingen stopper ved tvangsmølleriets afskaffelse ved lov i 1852 med virkning fra det følgende årsskifte. Dermed var det dog ingenlunde slut med diskussionen om tvangsmølleriets ophævelse, hvis konsekvenser og følgevirkninger varede ved ind i preussisk tid. Problemstillingerne blev imidlertid nogle andre efter tvangsmølleriets formelle opløsning, og en nærmere undersøgelse heraf bør behandles selvstændigt.

Kilderne til undersøgelsen er overvejende trykte, selv om der også er lagt et vist arkivarbejde til grund. Først og fremmest er anvendt de trykte *tidender* for de slesvigske stænderforsamlingernes forhandlinger, som er gennemgået systematisk for samtlige relevante årgange (1836-1853/54). Dertil kommer småskrifter og avisartikler om emnet. Fra arkiverne er anvendt petitioner, altså bønskrifter om et eller flere bestemte sagsforhold, og ministerielle opgørelser.

Tvangsmølleriets

Som enhver anden institution med dybe historiske rødder strækken- de sig flere hundrede år tilbage i tiden var også tvangsmølleriets underkastet påvirkninger fra ændringer i det omkringliggende samfund, såvel de dybere strukturelle som de mere overfladiske, til dels forbigående omskiftelser. Tvangsmølleriets kan derfor næppe opfattes som en kontinuerlig og ubrudt samfundsindretning fra dets opståen til dets afvikling. Alligevel må den i sig have haft nogle gennemgående stabiliserende karakteristika, som gjorde den i stand til at opnå en levetid næsten dobbelt så lang som selve enevælden. En egentlig undersøgelse af disse grundforhold falder noget uden for artiklens rammer, og vil under alle omstændigheder forblive begrundet spekulation. Dog synes særlig to mulige delforklaringer at springe i øjnene som årsager til tvangsmølleriets lange beståen. For det første et *bekvemmelighedshensyn*. Statens finansielle struktur var under hele tvangsmølleriets epoke langt overvejende baseret på indirekte skatter, hvorunder især toldoprævningen spillede en stor rolle.²⁰ Sådanne

indtægtskilder kunne dog være usikre, og var under alle omstændigheder konjunkturafhængige. Indkomstskabelsen fra tvangsmøllerne må set i forhold hertil have opbudt et mere stabilt grundlag, da omfanget af maleopgaver mere bestemtes af lokale hensyn end af handlen over grænser. En anden delforklaring kan tænkes at være *møllernes geografiske spredning*. Opretholdelsen af et netværk af driftssikre møller spredt over regionen i hensigtsmæssig formation, i nogenlunde samklang med befolkningstætheden, kan have virket som et bølværk mod den usikkerhed, en pludselig bølge af lokalt koncentrerede møllenedlæggelser kunne medføre.²¹ Herfor virkede vel mølleforpagtning i det hele taget, men tvangsforholdet cementerede måske i større grad, på godt og ondt, båndet mellem malesøgende og mølleren og virkede hermed stabiliserende. Når det er sagt, er det altså ikke hovedmomenterne i denne institutions hele udviklingshistorie, der skal behandles i det følgende. Derimod gives der et mere detaljeret indblik i tvangsmølleriets eksistensforhold i løbet af den sidste periode af dets beståen. Hvad var tvangsmølleriet i første halvdel af 1800-tallet, og hvorledes påvirkedes den almindelige befolkning heraf? Juristen H.C. Esmarck giver i sin bog om den borgerlige ret i Slesvig fra 1844 følgende definition på tvangsmølleriet: »*Møllevangen er den hver indehaver af et grundstykke påliggende forpligtelse til at lade det tvangspligtige korn, som forbruges i husholdningen, udelukkende male ved en bestemt mølle, tvangsmøllen; sædvanligvis medfølger visse forpligtelser i form af hånd- og spandtjeneste ved reparation eller nybygning af møllen eller mølledammen*«. ²² Tager man denne definition for fuldt pålydende, kunne det forstås derhen, at *alt* tvangspligtigt korn, som forbrugtes i husholdningen, skulle males på den pågældende tvangsmølle, men sådan synes reglerne ikke at have fungeret i praksis.²³ Det var således i langt de fleste tilfælde tilladt at male hjemme til eget husstandsbehov, men da de færreste mennesker rådede over redskaber til at fremstille mel i større mængder, har tvangsmøllen alligevel stået for langt størsteparten af de fleste husstandes formaling. For de slesvigske indbyggere, bønder og byboere, som boede i et tvangsmølleriet underlagt distrikt, påvirkedes deres dagligdag altså grundlæggende på to måder af tvangsmølleriet.

For det første ved selve mølleforpligtelsen, som bestemte, at den enkelte maletrængende borger ikke nødvendigvis blot kunne opsøge den nærmeste mølleindretning, men ikke sjældent måtte rejse over længere strækninger med sit korn, hvad enten det foregik til hest

Kornet dannede grundlag for fremstillingen af en række basale fødevarer som brød, grød og brændevin. Mange var derfor afhængige af kornets videre forarbejdning ved møllerne. Foto: Museum Sønderjylland – Højer Mølle.

eller til fods. Opbringelsen af det uformalede korn til en juridisk og kontraktlig fastsat, ikke nødvendigvis geografisk nær, lokalitet, var ofte en tidskrævende omstændighed, der ved siden af fradraget af arbejdsmæssige produktivkræfter i den regulære beskæftigelse vel også tærede noget på den malesøgende persons tålmodighed. Hvordan det kunne forholde sig i praksis, får vi et indtryk af gennem en artikel i *Blätter für Polizei und Kultur*, et af samtidens tidsskrifter skrevet i oplysningsånd, hvor det hedder om mølletvangsforholdene på øen Föhr omkring århundredeskiftet: »Der er møllepligtige, som bor i fjerne landsbyer, og dog, med næsten umulig passage om vinteren, ikke må male deres uundværlige brødkorn på en af de nærmere liggende møller. Er det folk, som ikke har heste og vogn, så må de betale andre for at bringe kornet til mølleren og afhente det, i stedet for at en møller, som ikke har en pagtmølle, gerne gjorde begge dele selv. Under et sådan tryk lever f. eks. indbyggerne i landsbyen Nieblum (...), som ikke blot hver gang må lade deres brødkorn bringe til den fjerntliggende pagtmølle i Alkersum, men ofte også må vente ugevis, før de kan få malet«. ²⁴

Det fremdragne eksempel var ikke enestående. Eksempelvis havde

indbyggerne i Ravsted i 1846 $\frac{1}{4}$ mil til den nærmeste mølle, men to mil til distriktsmøllen.²⁵ Andre lignende tilfælde anførtes løbende i den slesvigske stænderforsamling under dennes virke frem til slutningen af 1840'erne som et led i kampen for tvangsmølleriets afskaffelse. Der kunne altså være en betydelig merafstand at tilbagelægge for at nå frem til tvangsmøllen, selv om det selvfølgelig ikke var tilfældet alle steder. Hvor ofte den tvangspligtige måtte gøre turen til møllen for at få malet sit korn, har givetvis varieret fra sted til sted og efter individuelt behov. Men brød skulle der jo bages, og brændevin nødvendigvis brygges, og for nogle måtte der køres så ofte som hver 14. dag.²⁶ Ud over de rene transportbesværligheder klagedes der hyppigt over forholdet til mølleforpagteren, som beskyldtes for på forskellig vis at udnytte sin monopolposition over for tvangsgæsterne. Det kunne være ved at ombytte kornet, så dårligt mel leveredes for godt korn, bevidst at fejlbehandle melet under malingen, eller i værste fald at tilsætte »stenmel, støv, eller vel endog sand« for at drøje på det leverede produkt.²⁷ Selve malehandlingen skulle naturligvis afregnes med mølleren. Den gængse praksis var, at mølleindehaverne tog en bestemt andel, kaldet »matte« eller »toldkorn«, der typisk androg mellem $\frac{1}{16}$ og $\frac{1}{20}$ af det maledede korn som betaling for sin ydelse, men besværligheden for møllegæsten ved at kontrollere, om dette nu også overholdtes eksakt, kunne ofte give anledning til stor mistro mellem parterne.²⁸ Omfanget af sådanne bedragerier lader sig vanskeligt fastslå, men at det har forekommet i et omfang, der overstiger sjældenhederne, synes hævet over enhver tvivl. I en diskussion af mere semantisk karakter omkring begrebet »misbrug« i den under Treårskrigen fungerende slesvigske-holstenske Landsforsamling fremdroges til eksempel en møllers ombytning af korn, da det vel var noget, flere kunne relatere til.²⁹

Det andet forhold, som periodevis indvirkede på de tvangspligtiges dagligdag, var det hoveri, der skulle ydes møllebesidderen, f. eks. i form af udbedring af skader påført af voldsomme vejrforhold eller ved vedligeholdelse af og nybygninger til mølleværket. Denne type af forpligtelser, under navn af hånd- og spandtjeneste, havde rødder langt tilbage i tiden og kendes også fra andre forhold mellem herre og undersåt end lige netop tvangsmølleriets.³⁰ Møllearbejdet ydedes ud over det almindelige hoveri, som mange landbeboere var underlagte som en del af deres fæstekontrakt eller i øvrigt, f. eks. i form af frikørsler for staten. Mølleforpagteren var dog hverken godsejer eller

Tabel 1. Møller i hertugdømmet Slesvig med tvangsrettigheder, 1852.

Amt	Sogn	Mølle
Bredsted Amt	Bargum	Bargum
	Bordelum	Uphusum
	Bredsted	Bredsted
	Breklum	Sönneböll
	Dreisdorf	Dreisdorf
	Fjolde	Fjolde
Flensborg Amt	Bov	Kruså
	Glückburg	1
	Glückburg	2
	Husby	Ausacker
	Husby	Husby
	Kværn	Friedrichstal
	Oversø	Frørup
	Store Vi	Lindewitt
	Sørup	Sørup
Valsbøl	Meyn	
Gottorp Amt	Bøl	Mohrkirchen
	Eggebæk	Bollingstedt
	Farensted	Wellspang 1
	Gettorf	Lindau
	Haddeby	Selk
	Havetoft	Havetoft
	Jørl	Sollerup
	Nørre Brarup	Rurup
	Ravnkjær	Grödersby
	Satrup	Nackholz
	Michaelis	Gottorp
	Tolk	Wellspang 2
Ulsnæs	Kius	
Haderslev Amt	Bjært	Binderup
	Brøns	Brøns
	Halk	Ultang
	Hammelev	Tørning
	Hejls	Vargård
	Oksenvad	Tovskov
	Rødding	Rødding
	Spandet	Mølby
	Tyrstrup	Tørning
Hütten Amt	?	Ostermühle
	Borreby	Borreby
	Borreby	Schnaap
	Bünstorf	Stenten
	Erfde (Stapelholm)	Erfde
	Kosel	Holm
	Krop	Owschlag
Süderstapel (Stapelholm)	1	
Süderstapel (Stapelholm)	2	

Løgumkloster Amt	Bedsted Løgumkloster	Arndrup Løgumkloster
Nordborg Amt	Bregninge (Ærø)	Vester Bregninge
	Bregninge (Ærø)	Øster Bregninge
	Egen	Egen
	Egen	Østerholm
	Havnbjerg	Brandsbøl
	Havnbjerg	Havnbjerg
	Nordborg	Pøl
	Oksbøl	Broballe
	Rise (Ærø)	Olde Mølle
	Svenstrup	Stevning
	Svenstrup	Svenstrup
	Ærøskøbing	1
Ærøskøbing	2	
Sønderborg Amt	Broager	Dynt
	Lysabild	Nybøl
	Nybøl	Vibæk
	Ulkebøl	Sundsmark
	Ulkebøl	Ulkebøl
Tønder Amt	Burkal	Jynde vad
	Hostrup	Solvig
	Højer	Højer
	Keitum	Keitum
	Klægsbøl	Klixbüll
	Ladelund	Ladelund
	Lindholm	Lindholm
	Læk	Klintum
	Læk	Læk
	Medelby	Schafflund
	Nibøl	Nibøl
	Nibøl	Uhlebüll
	Nykirke	Fegetasch
	Risum	Waygaard
	Rodenæs	Cixbüll
	St. Johannes (Før)	Alkersum
	St. Johannes (Før)	Oevenamer
St. Nicolai (Før)	Wrixum	
Sønder Løgum	Sønder Løgum	
Aabenraa Amt	Felsted	Krusmølle
	Hellevad	Hellevad
	Løjt	Løjt
	Aabenraa	Slotsmøllen

Kilde: RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Arkivpakken »Protokoller 1852-1854«. Note: Listen omfatter de møller med tvangsrettigheder, som kongen havde ejerskab over, og hvortil der eksisterede arveforpagtningskontrakter.

konge, og det siger sig selv, at der i dette forhold lå et vældigt konfliktpotentiale mellem møllegæst og møllebesidder, hvad der da også

kendes flere eksempler på. Da Brøns Mølle på den slesvigske vestkyst, som længe havde savnet vedligeholdelsesarbejde, i 1805 og årene frem pludselig skulle restaureres og udbygges, indkaldtes tvangspligtige bønder fra hele området til kørsel med byggematerialer og nedhamring af pæle. Omfanget af hoveriet var dog ikke nærmere bestemt, og da en del af arbejdet kolliderede med høsttiden, gik en stor del af bønderne i strejke. Det hele endte med bøder og en retssag, hvor bønderne gjordes erstatningspligtige for de udeblevne hoveridage.³¹

Ved siden af malepligt og hoveri indbefattede tvangsmølleriets også nogle mere erhvervsrettede problemstillinger, som måske ikke var så synlige for hovedparten af de tvangsunderlagte. Langt op i det 19. århundrede var det en almindelig antagelse i hertugdømmet Slesvig – ligesom det også var det i kongeriget – at landsdelen ikke egnede sig til industriel fremstilling i større grad, og regionen opfattedes som et udpræget landbrugsområde uden mulighed eller behov for dyberegående produktionsomlægninger.³² Den slesvigske landbrugsstruktur adskilte sig i nogen grad fra det overvejende kornproducerende erhverv nord for Kongeåen ved at have forholdsmæssig større vægt på kvægekseport.³³ Alligevel skabte den stigende internationale konkurrence inden for kornproduktionen med stigende udbud og lavere priser også udfordringer for hertugdømmerne, hvis andel af helstatsmonarkiets samlede udførsel af korn- og kornvarer i 1839 udgjorde 44 %.³⁴ Et løsningsforslag for at afhjælpe konsekvenserne af denne kendsgerning var forædling af kornproduktionen før eksport, et forhold tvangsmølleriets, som vi skal se, også greb ind i. Hele tvangsmøllekomplekset byggede nemlig på den grundforudsætning, at mel og kornvarer i princippet ikke måtte indføres fra et område, tvangspligtigt eller ej, til et tvangspligtigt distrikt, medmindre det kunne godtgøres, at det indførte udelukkende var bestemt til videre udførsel. Denne regel var til for at beskytte tvangsmøllerens rettigheder. I praksis administreredes dette dog forholdsvis lempeligt, og bevisbyrden lå i alle tilfælde hos mølleforpagteren.³⁵ Til gengæld gjaldt tvangsmøllereglerne ikke for bearbejdelsen af alle øvrige råprodukter, hvorfor eksempelvis den opblomstrende oliemølleindustri i Flensborg ikke var underlagt sådanne indskrænkninger og derfor frit kunne indhente råvarerne til denne produktion.³⁶

Op gennem første halvdel af 1800-tallet havde man fra regeringens side foretaget enkelte liberaliseringstiltag for at udjævne de værste

ulemper ved tvangsmølleriets. 1811 var byg og boghvede som hovedregel blevet undtaget mølletvangen. I midten af 1820'erne udsendtes forordninger gældende for Flensborg, Frederiksstad og Rendsborg, som tillod indførsel af mel til disse byers tvangsdistrikt, når blot det var beregnet til videre udførsel. En tilsvarende rettighed fik Sønderborg i 1843, men disse forordninger synes i reglen blot at have bekræftet en allerede alment gældende praksis for hele hertugdømmet.³⁷ Fra begyndelsen af 1840'erne søgte regeringen mere systematisk at afskaffe tvangsmølleriets ved under indgåelse af nye forpagtningsaftaler og overenskomster at pille mølletvangsretten ud af kontrakterne.³⁸ Denne fremgangsmåde bevirkede dog et temmelig slæbende reformtempo, og det stod tidlig klart, at et mere afgørende stød mod tvangsmølleriets måtte komme fra de implicerede indbygges egne rækker.

Sammenfattende kan det altså siges, at tvangsrettighederne overordnet set kunne overtrædes på to måder, nemlig enten ved at den tvangsunderlagte misligholdt sine forpligtelser over for mølleforpagteren ved at opsøge andre møller med sit korn eller udeblive fra hovedriet eller ved, at der ubeføjet indførtes kornvarer til et fremmed tvangsdistrikt.³⁹ Begge dele forekom, og begge gav rigelig beskæftigelse til retssystem og forvaltningsorganer i hertugdømmet, når parterne i mølleforholdet kom i stridigheder med hinanden.

Christian 8. i Sønderborg

Da Christian 8. lørdag den 8. august 1840 på sin rejse rundt i Danmark nåede Sønderborg, fejredes det bl.a. med et besøg af monarken på byens rådhus. Kongen noterede umiddelbart efter begivenheden i sine dagbogsoptegnelser, at han i denne forbindelse var blevet gjort bekendt med to forhold, som særlig virkede snærende for købstadensborgere, nemlig de mange koncessionerede landhåndværkere og mølletvangen på byens mølle.⁴⁰ Hvad der nærmere bestemt plagede det sønderborgske borgerskab ved disse to forhold, afsløres ikke i kongens dagbog, men fra to petitionsskrifter udgået fra byen i tiden umiddelbart derefter kan vi med rimelig sikkerhed indkredse, hvad der er blevet talt om på rådhuset hin dag. At landhåndværkerne, dvs. de mere eller mindre autoriserede fagfolk, som med eller uden koncession drev forskellige former for håndværksgerning i landdistrikterne, overalt i hertugdømmet havde nået en forholdsvis stor udbredelse op gennem første halvdel af 1800-tallet, og at dette drev kunder

Georg Hanssen (1809-1894), nationalekonom og landbrugshistoriker. Buste på universitetet i Göttingen.

væk fra den i byerne bosiddende håndværkerstand, er grundigt dokumenteret i forskningslitteraturen.⁴¹ Regeringsmyndighederne havde længe befundet sig i en konstant og svævende balancegang mellem hensynet til nedarvede, traditionelle privilegier hos borgerstanden i byerne på den ene side, og presset fra liberale kræfter og beboerne i landdistrikterne på den anden. Begge grupper var for-

holdsvis bredt repræsenteret i befolkningen, og som den nationale konflikt tilspidsedes fra begyndelsen af 1840'erne, var det endnu mere vigtigt at undgå frastødning af større interesselag. Klagerne fra Sønderborg Rådhus var i den henseende særdeles tidstypiske. Alligevel følte borgerstanden i Sønderborg sig ekstra udsat sammenlignet med andre tilsvarende købstæder, idet byens opland, Als og Sundved, var adskilt af vand og i vid udstrækning omgivet af de augustenburgske adelige godsdistrikter, hvor næringsvæsenet til dels var underlagt den hertugelige myndighed. Man var af den opfattelse, at den gældende landhøkerlovgivning ikke overholdtes i disse områder, og i en by på Als var der endda en købmand, som sendte jøder i omløb med manufaktur- og kolonialvarer samt spirituøse drikkevarer, hvad bestemt ikke var reglementeret.⁴² Hvad angår anken om tvangsmølleri, havde byens borgerstand også her en afgørende interesse i sagen, idet mølletvangen som følge af den manglende konkurrence mellem møllerne generelt antoges at hæve råvareomkostningerne og forringe maleproduktets kvalitet for alle af kornforarbejdningen afhængige erhvervsgrøene som bagere, brændevinsbrændere og ølbryggere. Dertil kom de opskruede brødspriser, som ramte alle indbyggere.⁴³ Eller som det formuleredes i et af petitionsskrifterne fra Sønderborg:

»Følgen heraf er, at en stor del af det bedre øl og brændevin, som stæderne behøver, tages fra udlandet, og er det da også alene at tilskrive mølletvangen, at kornmalingen i vort land står så langt tilbage for den i andre lande, hvor mølletvangen ikke finder sted, fordi ikke enhver har ret til at male sit korn frit, eller meget mere at male det således, som dets forædling og konservation nødvendigvis udfordrer det, og hvilket kun kan opnås ved fri konkurrence«.⁴⁴

Pudsigt er det selvfølgelig at høre repræsentanter for borgerstanden, hvoraf flere utvivlsomt var lavsmedlemmer og dermed deltagere i de faglige sammenslutninger for det beskyttede byhåndværk, tale om »fri konkurrence«. Det tilsyneladende paradoks lod sig imidlertid forklare med, at tvangsmølleprivilegierne, i modsætning til håndværkernes lavsrettigheder, hverken ansprede til at fremme kundetilfredshed eller produktionsmæssige fremskridt.⁴⁵ En samtidig iagttagelse mente endog, at »ingen andre næringsdrivende i hele landet, selv ikke i de købstæder og flækker, hvor der endda findes lukkede lav, har et så enormt og så eksklusivt monopol, som møllerne for øjeblikket har«.⁴⁶ Man differentierede altså her mellem lavsprivilegier og mølleprivilegier i en grad, som der næppe var helt belæg for at

gøre. På det politiske niveau adskilte tvangsmølleriets sig fra spørgsmålet om landhåndværket ved at være betydelig mindre polariseret: alle, på nær de privilegerede mølleforpagtere samt de mest konservative af godsejerne, var enige om, at tvangsmølleriets skulle afskaffes snarest muligt. Alligevel skulle der gå yderligere næsten 15 år fra kongens besøg i Sønderborg, før dette formelt blev en lovbestemt realitet.

Tvangsmølleriets og stænderforsamlingerne

I 1831 bekendtgjorde regeringen oprettelsen af landstænderske institutioner efter preussisk forbillede, og 1834 fulgte de nærmere bestemmelser om disses valg og virke.⁴⁷ Fra og med 1836 og frem til 1846 sammentrådte den slesvigske stænderforsamling hvert andet år i Slesvig by, mens samlingen i 1848 ikke fandt sted på grund af de nationale stridigheder. Forsamlingerne gav de tvangsmølleunderlagte indbyggere i hertugdømmet et politisk forum, hvortil de kunne indsende deres besværinger over denne institution i form af petitioner, ligesom forsamlingens delegerede havde mulighed for at fremsætte privatpropositioner, dvs. egne forslag, omkring tvangsmølleriets afskaffelse. Til den første slesvigske stænderforsamling i 1836 indkom der i alt otte petitioner om mølletvangens ophævelse.⁴⁸ Seks år senere, til samlingen i 1842, indkom mindst 11 petitioner om tvangsmølleriets afskaffelse med tilsammen ca. 1.000 underskrifter fra land og by.⁴⁹ Disse tydelige meningstilkendegivelser om sagen fra befolkningen forplantede sig imidlertid ikke i overvældende grad til stænderforsamlingernes debatter. Baggrunden herfor var efter alt at dømme dels mængden af øvrige sager på dagsordenen, dels de efterhånden tiltagende politiske spændinger blandt de deputerede. I det følgende skal tvangsmølleriets behandling i den slesvigske stænderforsamling oprides i grove træk.

Under stændernes anden samling, som altså foregik i 1838, fremsatte den deputerede agent Jensen fra Flensborg et forslag, som sigtede imod at bortskaffe en række bestående hindringer for handel, industri og landbrug. Forslaget havde ret generel karakter og angik ikke specifikt en ophævelse af tvangsmølleriets. I den efterfølgende diskussion af andragendet fremhævede forsamlingens præsident, den højtrespekterede jurist N. Falck, imidlertid eksplicit tvangsmølleriets negative indvirkning på melhandlen som et område, hvor et nedsat udvalg i denne

Christian 8., konge af Danmark fra december 1839 til januar 1848. Som regent forsøgte han en balancegang mellem de stridende nationale interesser inden for monarkiets grænser. Nationalitetskonfliktens dominans var en medvirkende årsag til, at tvangsmølleriets først afskaffedes efter Treårskrigen. Foto: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

sammenhæng måtte koncentrere sig.⁵⁰ Falcks bemærkning var muligvis afstedkommet af indholdet i et skrift om mølletvangens indskrænkende virkning på møllenæringen, som professor Georg Hanssen fra universitetet i Kiel havde udsendt umiddelbart op til eller under den slesvigske stænderforsamlings session.⁵¹ Hanssen tog sit udgangspunkt i den, skulle det vise sig, korrekte anskuelse, at situationen på verdensmarkedet med stadig flere kornproducerende aktører på lidt længere sigt ville blive kendetegnet ved faldende kornpriser. Idet han imidlertid samtidig forudså en nedgang i verdensmarkedsudbuddet af mel, var hans konklusion, at man hurtigst muligt, med henblik på at forarbejde kornet, burde anlægge en række melfabrikker ved hertug-

dømmernes kystbyer, hvorfra det med fordel kunne eksporteres til oversøiske markeder.⁵² Tvangsmølleri udgjorde ifølge Hanssen ingen direkte hindring for realiseringen af denne plan, idet udførelsen af mel jo eksplicit var undtaget reglerne herfor. Alligevel bestod der den problematiske sammenhæng mellem tvangsmølleri og meleksport, at så længe indehaveren af tvangsrettighederne ikke kunne være fuldstændig forvisset om, at de melsendinger som *indgik* og samledes i pågældendes mølledistrikt, også relativt hurtigt *udgik* derfra, ville følgen blive en fortsat strøm af retstvister om møllesager, hvad der ikke ligefrem virkede befordrende på iværksætterånd og risikovillighed.⁵³ Hanssen mente nok, at »det enkleste og rigtigste« som slutmål måtte være at ophæve mølletvangen fuldstændig.⁵⁴ Indtil da ville en opstramning af kontrolforanstaltningerne mod det forbudte mel være tilstrækkelig. Endelig gentog han de hyppigt fremhævede ulemper ved mølletvangen: afstandene for de tvangspligtige, tidsspildet, det ofte dårlige mel og den grove behandling hos mølleren, ja stridigheder af alle slags.⁵⁵ Desværre for Hanssen og tilhængerne af hans vision om meleksport i større skala nedstemtes agent Jensens proposition, som altså ikke direkte angik mølletvangen, og tillodes derfor ikke videre behandling i et udvalg, hvad der i udgangspunktet var en grundlæggende forudsætning for et forslags videre ekspedition til de relevante regeringsmyndigheder. Allerede fra og med den næste stænderforsamling i 1840 bedredes chancerne herfor imidlertid betydeligt. Her besluttedes det at nedsætte en såkaldt »petitionskomite«, et udvalg som havde til opgave at underkaste udvalgte til forsamlingen indkomne bønsskrifter en nærmere granskning, til at se på spørgsmålet om mølletvangen.⁵⁶ I denne sammenhæng afgaves der i 1842 betænkning over hver af de tidligere nævnte 11 petitioner om mølletvangens ophævelse, som kort opridset havde følgende grundtræk: I petitionerne fra landdistrikterne, som udgjorde hovedparten af de indkomne skrifter, fremhævedes afstanden til tvangsmøllerne, som i særlig grad virkede trykkende for de mindrebemidlede uden adgang til hestetransport. Fra købstæderne gik klagerne mere i retning af generne for næringslivet. Fælles for såvel land som by var utilfredsheden med den vilkårlighed, som herskede i spørgsmålet om toldkornets størrelse.⁵⁷ Betænkninger med de originale petitioner som bilag indsendtes efterfølgende til de relevante centralmyndigheder, men sagen blev ikke genstand for debat under stænderforsamlingens virke dette år. Det gjorde den til gengæld, da stænderne mødtes igen i 1844. Igen kom initiativet fra agent Jensen, og denne gang

direkte vedrørende mølletvangens afskaffelse. I sin motivering af forslaget forsøgte Jensen at argumentere for mølletvangens skadelige virkning på industriens opsving ved at fremhæve de manglende incitamenter til tekniske forbedringer og anlæggelse af nye møller under de herskende forhold eller med hans egne ord: »Hvorledes kan man vente, at nye hensigtsmæssige mølleindretninger hos os skulle blive indførte, at vi skulle få et udmærket fabrikat eller overalt kun nogenlunde godt mel, når ingen fri konkurrence finder sted, og når det at male mel ikke er en fri næringsvej på egen mølle.«⁵⁸ Efter at forslaget havde været underkastet en egentlig drøftelse i stænderforsamlingen, henvistes det til Rentekammeret under forlydende om, at man i regeringen netop da arbejdede på en forordning om tvangsmølleriets ophævelse. Længere kom stænderforsamlingen ikke med sagen, og Treårskrigen udbrød to år senere afbrød al videre virke herfor.

Mølletvangen ophæves

Midt under regeringens arbejde med mølletvangsforordningen rammes hertugdømmet i 1846 af en dårlig høst, og kornprisernes himmelflugt på grund af spekulation det følgende år tvang statsmagten til at foretage en handling, som greb midlertidigt ind i tvangsmøllernes rettigheder. Som modforanstaltning til de stedvis desperate ernæringsforhold valgte regeringen at fritage importen af korn for alle afgifter samt at yde en skattelettelse til de mest trængende befolkningsgrupper.⁵⁹ Af betydning for tvangsmølleriets var dertil, at indførslen af fremmed og indenlandsk mel ved en resolution den 7. maj tillodes uden forbehold også i de tvangspligtige distrikter frem til oktober samme år for at komme de nødlidende undersåtter til hjælp.⁶⁰ Derved mistede mølleforpagterne med tvangsrettigheder selv sagt en vigtig del af deres indtægtskilde, idet de tvangsunderlagte indbyggere frit kunne købe indført mel, og der blev da også brugt en del ministerielle ressourcer på sagen i årene frem, hvor en række møllere forlangte passende kompensation for periodens tab.⁶¹ Til eksempel kan tages mølleforpagter agent Petersen i Haderslev, som mente at have lidt skade svarende til 364 rd. courant i den nævnte periode. Denne sum ansøgte han i 1848 den under første del af Treårskrigen siddende provisoriske regering om at få godtgjort. De slesvig-holstenske myndigheder regnede imidlertid på sagen og kom frem til en betydelig lavere erstatningssum. Da agent Petersen ikke stillede sig tilfreds hermed,

Rådhuset i Slesvig, hvor stænderforsamlingerne afholdtes 1836–1846. Selv om forsamlingernes virke oftest kædes sammen med polariseringen mellem dansk og tysk, blev også spørgsmål af mere socialpolitisk karakter taget op. Ønsket om tvangsmølleriets afskaffelse var ét af disse. Foto: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

arvede den genoptagne danske regeringsmyndighed sagen efter krigens afslutning. Andre mølleforpagtere end agent Petersen ramtes givetvis af sammenfaldet mellem Treårskrigen udbrud og liberaliseringen af melindførslen til tvangsdistrikterne, uden at der her skal gøres forsøg på at bestemme omfanget heraf. Blot skal det konstateres, at årene op til den formelle afskaffelse af tvangsmølleri i 1852 var en turbulent tid med skiftende regeringsmyndigheder, hvad der næppe var til udpræget fordel for nogle af parterne i tvangsmølleforholdet.

Ønsket om at slippe af med tvangsmølleriets forsvandt ikke ved stænderforsamlingernes opløsning, men udtryktes gennem andre og til dels nye kanaler. Den slesvigske-holstenske statsgrundlov, som færdiggjordes i løbet af efteråret 1848, proklamerede udstedelsen af en række frihedsrettigheder, og petitioner om afskaffelse af mølletvangen indløb til landsforsamlingen.⁶² Udarbejdelsen af et egentligt lovforslag herom lå på tegnebrættet, men de ustabile politiske forhold bevirkede, at sagen ikke førtes til ende før fredsslutningen og Treårskrigen afslutning. I de første år af 1850'erne var der ingen stabil og grundfæstet politisk repræsentation for hertugdømmerne, så ønskerne om en ophævelse af mølletvangen følges bedst gennem pressen. Den helstatstro og erhvervsorienterede avis *Flensburger Zeitung* gjorde i en artikelserie i december 1851 status over krigsbegivenhedernes indvirkning på det økonomiske liv og den gradvise genoptagelse af de overskårne handelsforbindelser med kongeriget. Særlig pegede avisen på mølletvangens ophævelse som et løsen til fremtidens velstand. Ikke blot var denne til gene for de mange brænderier, men tillige for mange andre erhvervsgrene.⁶³ Et læserbrev bragt i avisen året efter hævdede, at antallet af hvedebagere i Flensborg siden slutningen af 1700-tallet var blevet næsten halveret trods det stigende indbyggertal, og at en kraftig medvirkende årsag hertil var den stedlige mølletvangs fordyrende indvirkning på mel- og brødpriserne.⁶⁴ Man mente endvidere at kunne dokumentere, at brødpriserne i Flensborg lå langt over dem i København. Også de for eksporthandelen trykkende omstændigheder ved tvangsmølleriets fremdroges med fornyet kraft i aviser og andre skrifter efter krigens ophør. Så sent som i 1852, altså samme år som tvangsmølleriets afskaffedes ved lov, hedder det i det topografiske værk *Slesvigs land og folk* fra 1852 om melproduktionen i hertugdømmet, at »af kornmøller findes flere ikke ubetydelige (...), og et par benytter dampkraft (Haderslev), dog hindrer mølletvangen anlægget af store handel[s]møller, og det meste korn udføres uformalet«. ⁶⁵

Regeringens udarbejdede forslag til tvangsmølleriets afskaffelse lå således i dvale indtil de mere ordnede og rolige forhold efter krigens afslutning. Da udsendtes i november 1852 provisorisk, det vil sige forinden stændernes rådslagning, en forordning om tvangsmølleriets afskaffelse i hertugdømmet Slesvig. I motiverne til denne lov kaldtes tvangsmølleriets et »abnormt monopol«, ligesom dets uheldige indvirkning på de tvangspligtiges kornmaling samt retssystemet og

industrien anerkendtes.⁶⁶ Det kan virke iøjnefaldende, at en institution, som formelt stod under kongens og dermed regeringens auspicer og havde gjort det længe, kunne få en så hård verbal medfart ved dens ophævelse fra denne kant. Set ud fra et samtidigt perspektiv var overraskelsen nok mindre. Treårskrigens lysende modsætningsforhold og den kendsgerning, at mange rettighedsindehavere af forskellige art havde stået på oprørernes side, havde fjernet de sidste barrierer for muligheden for at indlede et fuldt opgør med fortidens privilegievæsen.

Nyheden om afskaffelsen af tvangsmølleriets modtoges med glæde i pressen. *Flensburger Zeitung* noterede sig, at den indgribende tvang i et af privatsfærens vigtigste anliggender, fremstilling af mel og brød, nu var borte. Avisen forsømte heller ikke anledningen til at luften dens nationalpolitiske anskuelser, da den sammen med kroerne og høkerforretningerne betegnede tvangsmøllerne som samlingspunkt og skole for mange umodne politiske tanker.⁶⁷ Få var vel egentlig utilfredse med det skete. Møllerne i Slesvig og Holsten søgte at danne fælles front imod loven, men kunne ikke stoppe dens gennemførelse.⁶⁸ Til gengæld lykkedes det senere møllejerne at få sat et markant og afgørende aftryk på stænderforsamlingens behandling af loven, hvad der understregede møllernes krav om fuld erstatning for det ophævede privilegium.⁶⁹ Dermed endte tvangsmølleriets lange epoke i hertugdømmerne. Selve møllenæringen var dog fortsat en bundet og koncessionspligtig næring frem til landsdelens indlemmelse i Preussen.

Konklusion

Ophævelsen af tvangsmølleriets var i et større perspektiv en del af det samlede opgør med de traditionelle semi-feudale samfundsstrukturer, som hertugdømmet havde så svært ved at lægge af sig. Andre eksempler herpå er afskaffelsen af godsernes patrimonialjurisdiktion, indførelsen af en almindelig landkommunalordning samt de forældede tidsfæsteforhold.⁷⁰ Alle disse reformbestrebelse løb ind i dybt rodfæstede og historisk betingede forhold, som vanskeliggjorde deres umiddelbare gennemførelse. Trods små tilløb dertil var det først i 1850'erne, efter Treårskrigens afslutning, at man for alvor satte ind med gennemgribende lovgivningstiltag. Nødvendigheden af at afskaffe tvangsmølleriets havde længe været erkendt, men den af Christian 8. førte helstatspolitik havde haft andre fokusområder i kikker-

ten. Dertil kommer, at stænderforsamlingernes medvirken, som i en eller anden udstrækning var nødvendig, dels hæmmedes af 1840'ernes polariserede klima, dels harmonerede mindre godt med den en gang af regeringen valgte fremgangsmåde med gradvis afskaffelse. Uden Treårskrigen til at ruske op i disse forhold er det ikke sikkert, at tvangsmølleriets var blevet afskaffet så tidligt, som det under de gældende forhold til sidst blev.

FORKORTELSER

LASH: Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig.

RA: Rigsarkivet.

KILDER

Utrykte kilder:

LASH, Abt. 63, no. 965, petition no. 96.

RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Arkivpakken »1850-1856. Akter angående melindførsel i tvangsdistrikterne«.

RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Arkivpakken »Protokoller 1852-1854«.

Trykte kilder:

Ambrosius E.: »Mühlenzwang«, *Blätter für Polizei und Kultur* II 1802, s. 835-836.

David, C. N.: »Om korndampmøller«, *Fædrelandet* 7.7.1838.

Flensburger Zeitung, diverse årgange.

Neues Staatsbürgerliche Magazin 1835.

Ny Collegial-Tidende 1847.

Rigsrådstidende 1856.

Schleswig-Holsteinische Anzeigen 1840.

Tidende for Forhandlingerne ved Provindzialstænderne for Hertugdømmet Slesvig (St. Tid), diverse årgange, Slesvig/Flensborg.

Verhandlungen des Schleswig-holsteinisches Landesversammlung 1851.

LITTERATUR

Ahlf, Heinrich Detlef: *Das schleswig-holsteinische Stadthandwerk in seiner Entwicklung zur Gewerbefreiheit*, Kiel 1926.

Albrecht, Ulrike: »Flensburg und die Christiansens Kaufleute, Reeder und Unternehmer in der Frühindustrialisierung«, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 1995, bind 120, s. 113-127: s. 121.

Andersen, Lise: »Sillerup Mølle 1859-2009«, Bent Vedsted Rønne (red.): *Sillerup Mølle - Møllen og møllernes historie gennem 150 år*, Haderslev 2009, s. 9-45.

Baare-Schmidt, Georg: *Der Entwurf zu einem Gemeinde-Gesetz für die Herzogtümer Schleswig und Holstein aus dem Jahre 1851*, Husum 1980.

Bergsøe, A. F.: *Den danske stats statistik I*, København 1844.

Böcher, Steen B.: *Vandkraftens udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu - En erhvervsgeografisk undersøgelse*, København 1942.

Esmarck, H. C.: *Das im Herzogthume Schleswig geltende bürgerliche Recht*, Schleswig 1846.

Fabricius, Knud: *Sønderjyllands historie fremstillet for det danske Folk IV*, København 1937-39.

Falck, N.: *Handbuch Des Schleswig-Holsteinische Privatrecht III*, Kiel 1835.

Hanssen, Georg: *Ueber die Anlage von Korndampfmühlen in den Herzogthümern Schleswig und Holstein - Ein Wort an die bevorstehenden Versammlungen der Provinzialstände*, Kiel 1838.

- Henningsen, Lars N.: »Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland 1698-1847. En studie i dyrtids- og hungerår og krisepolitik«, *Sønderjyske Årbøger* 1981, s. 5-56.
- Hjelholt, Holger (red.): *Sønderborg bys historie I*, Sønderborg 1960.
- Hobe-Gelting, Georg von: *Die Rechtliche Stellung der adeligen Güter und Gutzbezirke in Schleswig-Holstein in der Zeit von 1805 bis 1928*, Kiel 1974.
- Hähnsen, Fritz: *Die Geschichte des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein*, Leipzig 1923.
- Jacobsen, Helge C.: »Mølleri i Hertugdømmet Slesvig« i *Sønderjysk Månedsskrift* 2012:7, s. 268-276.
- Jensen, Hans: *De danske stænderforsamlings historie I-II*, København 1931/34.
- Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim: »Hand- og Spanndienste«, *Das Neue Schleswig-Holstein Lexikon*, Neumünster 2000.
- Madsen, Lennart S.: »Møllierier«, Inge Adriansen m.fl. (red.): *Sønderjylland A-Å*, Aabenraa 2011.
- Malling, Anders: »Brøns Mølle«, *Sønderjyske Årbøger* 1961, s. 121-184.
- Møller, Anders Monrad: *Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser IV – 1. del 1839-1843*, København 1995.
- Nielsen, Anton: *Landhåndværkerne, før og nu. Kulturhistorisk forsøg*, København 1889.
- Nielsen, Helge og Victor Thalbitzer: *Skatter og skatteforvaltning i ældre tider*, København 1948.
- Petersen, Hans: *Geschichte der Mühlen zwischen Eider und Königsau*, Neumünster 1988.
- Plesner, Johan: »Partdannelsen i de slesvigske provinsialstænder i tiden mellem de to dansk-tyske krige«, *Sønderjyske Årbøger* 1925, s. 225-281.
- Rerup, Lorenz: *Slesvig og Holsten – efter 1830*, København 1982.
- Riepen, C.: *Der Mühlenzwang, seine Entstehung und Fortbildung, seine Wirkungen auf die Staatsbürger und dessen endliche Beseitigung*, Kiel 1850.
- Rønne, Bent Vedsted (red.): *Sillerup Mølle – Møllen og møllernes historie gennem 150 år*, Haderslev 2009.
- Schmidt, Jens Nielsen: *Slesvigs land og folk*, København 1861.
- Schultz Hansen, Hans: »Godssystemets afvikling i Sønderjylland fra 1830'erne til 1864«, *Sønderjyske Årbøger* 1992, s. 141-164.
- Schultz Hansen, Hans: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*, Aabenraa 1994.
- Schultz Hansen, Hans: »Nationalitetskamp og modernisering 1815-1918«, Hans Schultz Hansen m.fl. (red.): *Sønderjyllands Historie – Efter 1815*, Aabenraa 2009.

NOTER

- Jacobsen 2012.
- Petersen 1988, s. 34.
- Petersen 1988, s. 35.
- Konkrete eksempler på individuelle bestemmelser i forpagtningskontrakterne, som eksempelvis forbud mod maling med håndkværne, skal ikke optage os nærmere. *Rigsrådstidende* 1856, sp. 1464.
- Petersen 1988, s. 100.
- Fabricius 1937-39, s. 445.
- Hansen 2009, s. 118.
- Malling 1961. Rønne (red.) 2009.
- Fehmerns statsretlige tilknytning til hertugdømmet Slesvig spiller ingen rolle i afhandlingen. Gennemgående anvendes stednavnet »Slesvig«. Hvor begrebet »Sønderjylland« forekommer, er disse synonyme.
- Böcher 1942, s. 142.
- Hobe-Gelting 1974, s. 85.
- Rigsrådstidende* 1856, Anhang A, sp. 1109; *St. Tid.* 1853-54, Anhang, 1. afdeling, sp. 20.
- Nielsen 1889, s. 68.
- Petersen 1988, s. 43.
- RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Arkivpakken »Protokoller 1852-1854«.

16. Bergsøe 1844, s. 395.
17. Petersen 1988, s. 35.
18. *Rigsrådstidende* 1856; Hansen 2009, tabel s. 37.
19. Madsen 2011.
20. Nielsen og Thalbitzer 1948.
21. Hermed kunne der opstå såkaldt »mølletrang«: et underskud af møller eller et for lavt produktionsniveau i forhold til efterspørgslen efter maleydelse i et bestemt område, jf. Andersen 2009, s. 11.
22. Esmarck 1846, s. 234. Forf. oversættelse.
23. *Neues Staatsbürgerliche Magazin* 1835, s. 307.
24. Ambrosius 1802, s. 835. Forf. oversættelse.
25. *St. Tid.* 1846, sp. 426; *St. Tid.* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 719f.
26. *St. Tid.* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 720.
27. *St. Tid.* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 721.
28. Petersen 1988, s. 62f.
29. *Verhandlungen des Schleswig-holsteinisches Landesversammlung* 1851, s. 184.
30. Lorenzen-Schmidt 2000.
31. Malling 1961.
32. Hanssen 1838, s. 3.
33. Schultz Hansen 1994.
34. Rerup 1982, s. 14.
35. Hanssen 1838, s. 28.
36. Albrecht 1995, s. 121.
37. Falck 1835, s. 458.
38. *St. Tid.* 1853-54, Anhang, sp. 19.
39. *Schleswig-Holsteinische Anzeigen* 1840, s. 206.
40. Møller 1995, s. 100.
41. Ahlf 1926; Hähnsen 1923.
42. Hjelholt 1960, s. 240; *St. Tid.*, 1842, 2. bilagshæfte, sp. 246f.
43. *Flensburger Zeitung*, diverse numre 1851 og 1852; *St. Tid.* 1853-54, Anhang, 1. Afdeling, sp. 20.
44. *St. Tid.* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 722. Med betegnelsen »andre lande« henvises sandsynligvis først og fremmest til Preussen, hvor tvangsmølleriet var blevet afskaffet 1810, hvorefter en betydelig opgangstid for handelsmøllerne var indtrådt.
45. *St. Tid. Slesvig* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 720.
46. Riepen 1850, s. 26.
47. Jensen 1931/1934.
48. Schultz Hansen 1994, s. 30.
49. Forf. sammentælling ud fra *St. Tid.* 1842.
50. *St. Tid.* 1838, s. 172.
51. Skriftet må i hvert fald have nydt betydelig udbredelse, da det også kommenteredes i det kongerigske blad *Fædrelandet*.
52. David 1838.
53. Hanssen 1838, s. 22.
54. Sammenhængen mellem frygten for langvarige retsprocesser og erhvervsmæssig tilbageholdenhed fremkommer bl.a. i petitionen fra Sønderborg om mølletvangens ophævelse i 1842. *St. Tid.* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 723.
55. Hanssen 1838, s. 35.
56. Hanssen 1838, s. 35.
57. *St. Tid.* 1842, 2. bilagshæfte, Sp. 18f.
58. *St. Tid.* 1842, 2. bilagshæfte, Sp. 719-727.
59. *St. Tid.* 1844, sp. 61.
60. Henningsen 1981, s. 48.
61. *Ny Collegial-Tidende* 1847, s. 414.
62. RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Arkivpakken »1850-1856. Akter angående melindførsel i tvangsdistrikterne«.
63. Schultz Hansen m.fl. (red.) 2009, s. 102; Riepen 1850: s. 7.
64. *Flensburger Zeitung* 17.12.1851.
65. *Flensburger Zeitung* 23.4.1852.
66. Schmidt 1861, s. 79-80.
67. *St. Tid.* 1853-54, Anhang, 1. Afdeling, sp. 19-28.
68. *Flensburger Zeitung* 10.1.1853.
69. *Flensburger Zeitung* 14.12.1852.
70. Plesner 1925, s. 237.
71. Schultz Hansen 1992; Baare-Schmidt 1980.

Zusammenfassung

Bei dem Begriff des Mühlenzwangs war im Herzogtum Schleswig von einer althergebrachten und an Traditionen gebundenen Maßnahme die Rede. Ein großer Teil der Bevölkerung im Herzogtum war dazu verpflichtet, Getreide an einer bestimmten Mühle mahlen zu lassen. Dieses Verhältnis war für den normalen Mühlenbenutzer von Nachteil, für die königliche Gewalt und für die Mühlenpächter war es jedoch mit Vorteilen verbunden. Mit den Ständerversammlungen ab Mitte der 1830'er Jahre erhielten die Mühlengäste eine politische Stimme und der Ruf nach Abschaffung des Mühlenzwangs wurde lauter. Gleichzeitig kamen andere volkswirtschaftliche Nebenwirkungen als Folge des Mühlenzwangs zum Vorschein. Die vorbereitende Gesetzgebung zur Entfernung des Mühlenzwangs fand in den Jahren vor 1848 statt, der Kriegsausbruch verzögerte jedoch das Erreichen eines eigentlichen Ergebnisses. Während des Dreijährigen Krieges wurden die Reformbestrebungen durch die schleswig-holsteinische Regierungsgewalt erneut aufgenommen, führten aber wegen der unruhigen politischen Verhältnisse zu keinem Erfolg. Nach Friedensabschluss wurde im November eine provisorische Verordnung zur Abschaffung des Mühlenzwangs gegen Entschädigung erlassen. Vorausgegangen war eine harte Kritik in der Flensburger Zeitung gegen den Mühlenzwang. Die Abschaffung des Mühlenzwangs hatte ein gerichtliches und wirtschaftliches Nachspiel, was jedoch nicht Gegenstand dieses Forschungsberichtes ist.